

प्रकरण पहिले

दलित साहित्याचे स्वरूप

प्रकरण पहिले

दलित साहित्याचे स्वरूप

पिढ्यान-पिढ्या चालत आलेली समाजातील विषमता हा एक हिंदू-संस्कृतीला लागलेला कलंक आहे. श्रेष्ठ - कनिष्ठ हे भेदपूर्वीपासून चालत आले आहेत, त्यातच संस्कृतीमध्ये असणारी वर्ण व्यवस्था यातून समाजाचे विभाजन झाले होते. माणसाला माणूस म्हणण्याची ही पध्दत नव्हती कुत्र्या-मांजरासारखे जीवन लोकांना जगावे लागत होते. काही लोकांना माणसाचे हक्क मिळाले नव्हते हे सर्व लोक म्हणजे दलित त्यांना अस्पृश्य समजले जात होते. स्वातंत्र्यपूर्वीच्या काळी समाजामध्ये जनजागृती घडवून आणण्याचे खूप मोठे कार्य महात्मा जोतिराव फुले, राजर्षि शाहू महाराज, वि. रा. शिंदे, महात्मा गांधी आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील इ. पुरोगामी समाजसुधारकांनी केले. हेच कार्य नंतरच्या काळात अस्पृश्य समाजामध्ये जन्मलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी, महात्मा फुले, संत कबीर व गौतम बुध्द यांना गुरूस्थानी मानून केले. त्यांच्या कार्याचा आणि वैचारिकतेचा वारसा घेऊन त्यांनी अत्यंत जोमदार व आत्मसन्मानाने अनेक चळवळी व लढे उभे केले. आपल्या उपेक्षित बांधवांना त्यांनी आपण अस्पृश्य व गुलाम असल्याची जाणीव करून दिली. “शिका संघटीत व्हा, आणि संघर्ष करा” असा संदेश दिला. त्यांच्या या व यासारख्या तेजस्वी विचारांमुळे तत्वज्ञानामुळे युगप्रवर्तक नेतृत्वामुळे शैक्षणिक आणि विशेषतः धर्मांतरामुळे हजारो वर्षे अंधारात खितपत पडलेल्या व किड्या मुंग्यांसारखे जीवन जगणाऱ्या दलित समाजात

नवचैतन्याची लाट उसळली. तो शिकू लागला, शिक्षणाने त्याची लाचारीची, याचनेची वृत्ती नष्ट होऊन तो जागृत झाला. त्याचा स्वाभिमान व अस्मिता जागृत झाली. त्याला आत्मभान व आस्तित्वभाव आले. ज्या समाज व्यवस्थेत धर्म-जाती व्यवस्थेमुळे भोळसट रूढी - परंपरा व कल्पनामुळे त्यांना माणसासारखे जगता आले नाही. त्याविषयी अत्यंत विद्रोहाची भावना, दुःख, व्यथा, वेदना ते वांडःमयातून व्यक्त करू लागले.

दलितांना आपल्या भावना दुःख, वेदना, विद्रोह, शब्दरूप करण्यास सुरुवात केली, त्यातून दलित साहित्य प्रवाह उदयाला आला. स्वातंत्र्योत्तर काळात या अत्यंत जोमदार अत्यंत गतिमान व प्रभावी साहित्य प्रवाहाच्या निर्मितीमुळे मराठी वाङ्मयाचे अनुभव क्षेत्र अधिक रूंदावले. समृद्ध आणि संपन्न व समाजाभिमुख झाले. इतकेच नव्हे तर मराठी साहित्याला एक वेगळे वळण लागले. नवा आशय आणि नवी अभिव्यक्ती मिळाली. मराठी साहित्याला वास्तवतेचे भान आणून देण्याची खूप मोठी कामगिरी या जिवंत जीवनदायी प्रवाहाने केली आहे. “ दहित साहित्य ” ही एक सांस्कृतिक चळवळ असून तिचा सरळ संबंध सामाजिक परिवर्तनाशी आहे. तिला सामाजिकतेचे भक्कम अधिष्ठान आहे. अलिकडच्या काळामध्ये मराठी वाङ्मयात “दलित साहित्य” हा एक महत्वाचा साहित्य प्रकार म्हणून ओळखला जात आहे. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक व आत्मकथन इत्यादी विविध माध्यमातून विविध अंगांनी दलित साहित्याची निर्मिती होत आहे. या साहित्याला अनेक सामर्थ्यवान लेखल लाभले आहेत, लाभत आहेत हे मराठी साहित्याच्या दृष्टीने लक्षणीयच होय.

(१) प्रारंभ खुणा :

वेदनेचा हुंकार :

हिंदूधर्म संस्कृतीमध्ये असणाऱ्या व्यवस्थेने शुद्रांची सावली, स्पर्श, आणि वाणी अस्पृश्य ठरवलेली आहे. जन्मतःच माणसाला अस्पृश्य व “गुन्हेगार” समजले आहे. दलितांची वेगळी वस्ती वेगळा पाणवठा, वेगळा मसणवटा अशी व्यवस्था केलेली आहे. दलितांना त्यांच्या जातीमुळे त्याला बहिष्कृत अवमानित जीवन जगावे लागले आहे. वर्ण व्यवस्थेत दलितांवर अनेक निर्बंध लावले आहेत. (मनुस्मृती अध्याय दहावा श्लोक ५१ ते ५६)

“चांडाळ, दलित, इत्यादींनी गावाबाहेर रहावे त्यांच्याजवळ फुटकी भांडीच असावी. कुत्री आणि गाढवं हेच त्यांचे धन, प्रेतावरील कपडे हीच त्यांची वस्त्रे, त्यांनी फुटक्या मडक्यात खावे, काळ्या लोखंडाचे अलंकार लिहावे. नित्य भटकत असावे. इतरांनी त्यांच्याशी कसलाही व्यवहार करू नये. त्यांचे विवाह त्यांच्यात व्हावे. त्यांना अन्न द्यावयाचे असल्यास दुसऱ्याकडून खपरातून द्यावे. शहरांत किंवा खेड्यात त्यांनी येवू नये. दिवसा कामासाठी कायद्याने ठरवलेली चिन्हे धारण करूनच यावे ते काम म्हणजे बेवारशी प्रेत नेणे. देहांत शिक्षा झालेल्यांना राजाज्ञेने वध करणे व त्यांचे कपडे, दागिने वगैरे घेणे होय.

हिंदूधर्मप्रणित विषम व्यवस्थेमुळे दलितांना अमानुष्य दुःखे भोगावी लागली. या वेदना दलित लेखकांना बोलक्या करताना दिसतात. या वेदना काळजाला झिडतात. म्हणूनच दलित लेखक लिहितांना दिसतो.

दलितांच्या वेदना हे एक हजार वर्षांचे दुःखणे आहे. हे दुखणे एका व्यक्तीचे नसून एक विराट बहिष्कृत मानवी समाजाचे आहे. त्यामुळे ही वेदना व्यक्त होतांना समुह रूपाने व्यक्त होतांना दिसते. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेमुळे दलित माणसातील आत्मज्ञान जागे झाले. आजपर्यंत ज्या अनंत यातना त्यांनी भोगल्या आणि सोसल्या त्याचा खरा अर्थ त्यांना कळू लागला. दलित साहित्यिक आपल्यावरील अन्यायाचे आपल्या होणाऱ्या शोषणाचे आणि वेदनाचे अविष्कारण करू लागले. संपूर्ण साहित्यात दुःखाच्या उष्णतेची यातनाची आणि वेदनांची धग आहे.

प्रा मेश्रान आपल्या एका कवितेत लिहितात ...

“आमच्या वस्तीत भांवावतो पोस्टमन

गोधळतात संस्कार अडखळते सभ्यता,

अंधास्ती सुर्यही चिखलात उठवित,

गुरांच्या खुराचे ठसे, तशी ठसठसती

आमची घरे त्यातच असते प्रवाहोत्सुक मन” (१)

अरूणकुमार इंगळे आपल्या “औलाद” या कविता संग्रहात गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या ज्याला माणूस म्हणून जगण्याचे हक्क नाकारले आहेत, आणि जो पूर्णपणे अभावाने घेरलेला आहे, अशा तळागाळातल्या माणसाच्या दुःखाला मोठ्या पोटतिडकीने वाचा फोडतात. ज्या माणसाला “जनावराच्या औलादिचा” म्हणून हिणविण्यात आले तो माणूस म्हणतो.

“एकेका भाकरीसाठी जिवानिशी किंमत देतो,

वितभर खळगीसाठी जगाशी तडजोड करतो”

अशा माणसाच्या वाट्याला दुःख दारिद्र्य आणि दैन्य यांच्याशिवाय दुसरे काय होणार ? जळणाऱ्या कुढणाऱ्या उपेक्षित आणि दारिद्री माणसाच्या वेदनेने दलित साहित्य असे भरून गेलेले आहे.

वेदना हे दलित साहित्यांचे अंगभूत वैशिष्ट्य आहे. समाजव्यवस्था, अस्पृश्यता, ढोंगी रूढी, परंपरा, भोळसळ कल्पना, दैन्य दारिद्र्य व दलितांना ज्या अनेक असहाय्य वेदना सहन कराव्या लागतात, त्याचे अत्यंत विदारक चित्रण एकूनच दलित लेखकाच्या लेखनातून विशेषत्वाने व्यक्त होते. उदा. बलुतं (दया पवार), आठवणीचे पक्षी (प्र. ई. सोनकांबळे), तराळ अंतराळ (शंकरराव खरात), मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे (माधव कोडविलकर), आक्कारमाशी (शरणकुमार लिंबाळे), उपरा (लक्ष्मण माने), उचल्या (लक्ष्मण गायकवाड), अंतस्फोट (प्रा. सौ. कुमुंद पोपडे), काट्यावरची पोरं (उत्तम बंडू तुपे), फांजर (ना. स. झोगडे), गबाळ (दादासाहेब मोरे), गावकी (प्रा. रुस्तुम अचलखांब), आभरान (पार्थ पोळके), जिनं आमचं (सौ. बेबी कांबळे) इत्यादींच्या आत्मकथनातून त्यांनी जे जीवन जगले, भोगले, अनुभवले त्याचे अत्यंत प्रांजळ आत्मनिवेदन केले आहे. म्हणून भालचंद्र फडके म्हणतात, “दलित आत्मकथेने ही दलितांच्या दुःखभोगाच्या अभंग गाथा आहेत” (२) तर दलित वेदनेचे स्वरूप स्पष्ट करतांना शरण कुमार निंबाळे म्हणतात,

“दलित साहित्यातील वेदनाही मुळात जुल्मातून जन्मलेली आहे वर्ण आणि वर्ग व्यवस्थेच्या आसूडाने जर्जर झालेल्यांचे आरवाळणे शब्दमुखर झाले आहेत. आंबेडकर आणि मार्क्स हे वेदनेचे जवळचे विचार आहेत. किंबहुना वेदनामुक्त करणारा तो क्रांतिकारक मार्ग आहे. वेदनेविरुद्ध वादळी झुंज घेण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या शक्ती या

आंबेडकर व मार्क्स या विचारात असू शकतील पण दलित साहित्याचा मूळ स्रोत ही वेदनाच. वेदनेविरुद्धचा असंतोष हा विद्रोह होय. वेदनेचे मूळ ही समाजव्यवस्था आणि विद्रोहाचे मूळ हा विचार म्हणता येईल.”

म्हणजेच दलित साहित्यातून व्यक्त होणारी वेदना व विद्रोह वांझोटी नसून त्यांना सामाजिक बांधिलकीचा संदर्भ आहे. मानवला हे सर्वश्रेष्ठ मूल्य आहे यावर त्या साहित्यिकांची दृढ श्रद्धा आहे.

विद्रोहाचा उच्चार :

दलित समाज शतकानुशतके दुःख, अपमान, दारिद्र्य, अन्याय यांच्या आगीतून होरपळून निघालेली आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराने आणि दलित चळवळीने आपल्या दुःखाची खरी जान त्याला करून दिली आहे. हे दुःख ज्या कारणांनी निर्माण झाले, त्याबद्दल त्यांच्या मनात चीड निर्माण होणे अगदी स्वाभाविक आहे. त्यांच्या या चिडीला भरपूर काळीकुट्ट पार्श्वभूमी आहे. साहित्यामध्ये व्यथा व्यक्त करण्यास सुरुवात केली ती चोखामेळ्याने आणि विद्रोह व्यक्त केला कर्ममेळा यांनी कर्ममेळा आपल्या विद्रोही अभंगातून म्हणतो,

“आमची केली हीन याती । तुज का न कळे श्रीपती ॥

जन्म गेला उष्टे खाता । लाज ये तुमचे चित्ता ॥(३)

अशा शब्दात दलित संत कवी आपल्या मनातील विद्रोह व्यक्त करतो आणि निषेधही नोंदवितो. कर्ममेळ्याने नोंदविलेल्या या निषेधाची दखल त्या काळात घेतलेली दिसत नाही. कारण या गोष्टीची दखल घेणे तत्कालीन व्यवस्थेला गैरसोयीचे वाटत असावे.

चोखा म्हणे विटाळ । आम्हा पूर्वीचे हे फल ॥

अशा शब्दात आपल्या संचितालाच दोष देतो. “पूर्वसंचिताचे फळ म्हणून आपणास हीच याती प्राप्त झाली अशी त्यांची समजूत होती.” आपल्या मनातील भावना, वेदना, दुःख त्यांनी अभंगातून मांडले आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी दलित माणसात चैतन्य ओतले आणि तो पुरेपूर जागा झाला इतकेच नव्हे तर त्याने प्रस्थापिता विरूद्ध दंड थोपटले तो विद्रोहाची क्रांतीची भाषा करू लागला. त्याला प्रस्थापित समाज व्यवस्थेचा पुरेपूर विठ आला. ही समाज व्यवस्था मोडून काढावयाचा चंग बांधला. दलित माणसाच्या मनाची आंदोलने दलित साहित्यात स्पष्टपणे उमटली विद्रोहाने शब्दबंबाळ झालेले हे साहित्य म्हणजे एक प्रचंड हादराच होता. डॉ. वि. स. जोग लिहितात, “दलित साहित्याची निर्मिती हा आधुनिक मराठी साहित्याला बसलेला भूकंपी हादरा. भूकंप हा निसर्गाचा प्रकोप असेल, दलित साहित्य हा दलितांचा कोप होता. शंकराच्या तांडवनृत्याने धरणीकंप होतात असे मानले गेले. दलितांच्या तांडवनृत्याने साहित्यकंप झाले” (४)

दलित साहित्यात आढळणारा हा विद्रोह दलितांनी युगानयुगे भोगलेल्या यातनाचे स्वाभाविक पर्यवसान होते.

आजपर्यंतच्या आपल्यावरील अन्यायाच्या चिडीनं दलित लेखकांनी आपल्या साहित्याचा हत्यारासारखा उपयोग केला तर ते चुकीचे कसे म्हणता येईल ? दलित साहित्यात आढळणारा प्रक्षोभ, संताप, विद्रोह, आणि नकार या भावनांना फार मोठी पार्श्वभूमी असल्यामुळे या भावना दलित साहित्याच्या प्राणतत्त्वच उजतात. दलित साहित्यिक विशेषतः कवी वीरनायकांचे रूप धारण करून अन्यायाची प्रस्थापितांविरूद्ध

तुटून पडतात. कारण हे प्रस्थापित समाज त्यांच्या साऱ्या दुःखाला आणि वेदनांना कारणीभूत असतो. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनेक वर्षे लोटून गेली तरी जातीयता नष्ट होत नाही. मागसाला माणूस म्हणून सन्मानाने जगता येत नाही. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही अनेक वर्षे जातीसंस्था आणि अस्पृश्यता यांच्यामुळे जन्माला येणारी विषमतामूलक प्रवृत्ती सर्व क्षेत्रात उफाळून आलेल्या आजही दिसत आहेत. आपल्या प्राप्त परिस्थितीने संतापलेले नामदेव ढसाळ विद्रोहाच्या भावनेने सांगतात,

“बांबलीच्यानो इथं जन्म घेवून तुम्ही बर्बाद झालात,
आता मलाही जन्म देवून तुम्ही बर्बाद केलंत
मी हे सारं कांही बोलणार नव्हतो पण माझे हात जागे झालेत,
या गुहागुहांतल्या प्रचंड अंधारात
काळच तो गुहेच्या तोंडाशी ठेवून गेला पिसाळलेला जाळ
मी शिलगावीत जाणार आहे या पुढला काळ.

स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्वाच्या तत्वावर नवीन समाजाची खता करू पहाणारा हा विद्रोह आहे. म्हणजेच हा विद्रोह कृतीशील सृजनशील विद्रोह आहे. या विद्रोहामागे फुले, आंबेडकरांच्या वैयक्तिकतेचे अधिष्ठान आहे आणि म्हणूनच या विद्रोहाचे स्वरूप स्पष्ट करतांना दलित कथेचे शिल्पकार बाबुराव बागुल म्हणतात की “केवळ समाज सुधारण्याने अस्पृश्यता जात नाही, अस्पृश्यता घालवायची असेल तर केवळ समाज बदलून जमणार नाही, राजकिय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक परिवर्तन आवश्यक आहे” (५) हा विद्रोह सामाजिक बांधिलकी असलेला मानवतावादी आहे. तो केवळ भावनात्मक व तात्कालिन स्वरूपाचा नसून हा विद्रोह विश्वात्मक व विज्ञाननिष्ठ

आहे. आपण माणूस आहोत आणि माणसाचे सारे हक्क आपल्याला मिळायला हवेत या जाणीवेतून या विद्रोहाचा जन्म झालेला आहे. हा विद्रोह केवळ व्यक्तीगत नसून तो सामाजिक आहे आणि म्हणूनच आजवर व्यक्त झालेल्या विद्रोहापेक्षा निराळा ठरतो म्हणून तर प्रा. ताराचंद्र खांडेकर म्हणतात की, “दलित साहित्याचा विद्रोह केवळ प्रतिक नाही, तो केवळ प्रतिशोध नाही किंवा तो फक्त निषेध नकार नाही, ते जे म्हणून काही कुशल आणि मंगल आहे, त्या सर्वांच्या निर्मितीसाठी हा विद्रोह आहे.”(६) म्हणजेच दलित साहित्यात साहित्यातून व्यक्त होणारा हा विद्रोह चांगल्याची निर्मिती करू पाहणारा धर्म-जाती व्यवस्था नाकारून माणुसकीचा पुरस्कार करू पाहणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध अत्याचाराविरुद्ध विषमतेविरुद्ध सामाजिक प्रवृत्ती विरुद्धचा आहे. त्या विद्रोहाने प्रस्थापितांची सनातन्यांची झोप उडविली.

या विद्रोहाचे स्वरूप स्पष्ट करतांना डॉ. योगेंद्र मिश्राम म्हणतात की “दलित साहित्य श्रेष्ठ ठरते आहे, ते विद्रोहाच्या सामर्थ्यामुळेच होय, हा विद्रोह व्यापक व सर्वश्रेष्ठ आहे. म्हणूनच दलित साहित्य व्यापक व आज सर्वस्पर्शी झाले आहे. कारण अन्याय विषमतेविरुद्ध पिळवणूकीविरुद्ध आज जगभर उठलेल्या युगपरिवर्तनांच्या विद्रोही लाटांचा आवाज दलित विद्रोहामध्ये एकवटलेला आहे. दलित साहित्य वैश्विक चौकटीत बसणारे एक सामर्थ्यशाली वाङ्मय ठरले आहे. इथल्या कलावंतांच्या म्हणण्यानुसार हे साहित्य कदाचित श्रेष्ठ नसेल पण ते उत्कृष्ट व आशयसुंदर साहित्य आहे. कारण ते समता न्यायनितिमत्तेच्या आणि मानवतेच्या प्रस्थापनेसाठी युद्ध-प्रेरणा देणाऱ्या विद्रोहाने अलंकृत आहे. दलित साहित्याचा सर्वांत मोठा अलंकार विद्रोहाच होय. तो बहुमोल अलंकार डॉ. आंबेडकरांच्या क्रांतीकारी विचारातून दलित साहित्याला लाभला आहे” (७) हा विद्रोह महत्वाचा असून तो विध्वंसक नसून विध्वंसक

मूल्याविरुद्ध आहे. विधायक व सृजनशील आहे, बाबुराव बागुल म्हणतात की ‘केवळ समाज सुधारण्याने अस्पृश्यता जात नाही, अस्पृश्यता घालवायची असेल तर केवळ समाज बदलून जमणार नाही, तर राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक परिवर्तन आवश्यक आहे’ (८) अशा अभ्यंक क्रांतीसाठी दलित साहित्य विद्रोहाची भूमिका होते. विद्रोह विशिष्ट व्यक्तीविरुद्ध वा विशिष्ट जमातीविरुद्ध नसून ती सत्व शोधण्यासाठी आहे. समानतेची बहुभावनेची प्रेमाची जी सहजीवनाची नवी संस्कृती या देशात प्रस्थापित व्हावी ही त्यामागची श्रद्धा आहे.

(३) दलित साहित्यातील परावर्तित जाणीवा :

हिंदूधर्म व्यवस्थेने दलितांच्यावर अनेक निर्बंध घालून ठेवलेले आहेत, त्यांनी जीवन कसे जगवे, आचारधर्म कसा करावा, उदरनिर्वाह कसा करावा, कामे कोणती करावी हे नियम त्यांच्यावर लावले गेले होते. पण ज्यावेळी त्या लोकांना आपण माणूस आहोत म्हणून इतर माणसाप्रमाणेच हक्क पाहिजेत ही जाणीव झाली, त्यावेळी त्या व्यवस्थेने निर्माण केलेले बंधने तोडून आपल्या हक्कासाठी त्यांनी लेखनी वापरली. दलित लोकांना मानवी हक्काची जाणीव झाली. आपल्या मनातील वेदना, विद्रोह, नकार त्यांनी आपल्या लेखणीतून आगीसारखा पाखडला, परंतु दलित साहित्य लेखनात ‘दलित जाणीव’ महत्त्वाची असते. ‘‘दलित जाणीव म्हणजे दलित जीवनातील दुःखे तरलतेने टिपण्याची प्रवृत्ती. तसेच सामाजिक बांधिलकीशी असणारे अतुट नाते होय.’’ ही जाणीव हीच दलित साहित्याचा आधार आहे. मला वाटते या संदर्भात काही नामवंत दलित अभ्यासकांनी मांडलेल्या विचाराचा आढावा घेणे योग्य होईल.

प्रा. नरहर कुरुंदकरांना दलित जाणीवा ही जीवनदृष्टी आहे असे वाटते.

म्हणूनच त्यांनी 'खरा प्रश्न दलितांच्या जीवनाचा चित्रणाचा नाही, तर कोणत्या जाणीवेतून हे चित्रण येते हा आहे' किंवा "दलित साहित्याचा आधार एखाद्या जातीत जन्माला येणे हा नसतो तो आधार सामाजिक जाणीवेतच शोधला पाहिजे." तर दलित जाणीवेचे स्वरूप स्पष्ट करतांना डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात, "दलित जाणीव विद्रोहात्मक आशावादी क्रांतीकारी, स्वयंभू, नवीन मानव मध्यवर्तित्व अनात्मवाद, गतिवाद, ज्ञानविज्ञाननिष्ठा गतिशून्य मानव, केंद्रितता, इहलोककनिष्ठ मानवाला केंद्र कल्पिणारा न्यायवादी जाणीव आहे." (९) दलित जाणीव कशी असते हे स्पष्ट करण्यासाठी गो. पु. देशपांडे म्हणतात की, "मराठी साहित्यात ही दलित संवेदनशीलता नवीन आहे व ही कृष्ण संवेदनशीलतेप्रमाणे दलित संघर्षाशी जोडलेली आहे." तर प्रा. रं. भा. सरदार दलित जाणीवेसंबंधी विवेचन करतांना म्हणतात "तीव्रता व दाहक अनुभवातून व जाणीवातून दलित वाडःमय निर्मिती होत असते. त्यात नवजागृत समाजाची आत्मविकाराची व आत्मविकासाची जिद्द पदोपदी दिसून येते. दलित साहित्यात साहित्यमूल्ये कमी असतील पण माणसाची तीव्र संवेदनशीलता व मुक्त भावनोद्रेक काठोकाठ वाढत आहे. त्यात दुबळेपणाला थारा नाही."

शंकरराव खरातांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत. "दलित जाणीवातून निर्माण झालेल्या दलित साहित्य कलाकृती सत्यार्थाने वास्तववादी व जीवनवादी आहेत. त्यात दास्ययुक्तीचा आंबेडकरी दृष्टीकोन आहे." (१०) तर डॉ. प्रभाकर मांडे यांच्यामते "दलित वाडःमय हे व्यक्ती निर्मितीत नसून समष्टीच्या मनाचा अविष्कार असतो." (११) असे सांगून समाजनिष्ठ असल्याचे स्पष्ट केले आहे. डॉ. योगेंद्र मिश्राम दलित जाणीवेसंबंधी विस्तृत विचार मांडतांना म्हणतात, "दलित जाणीव म्हणजे दलित जीवनासंबंधीचा दृष्टीकोन एक धारणा जीवनाच्या मूल्याप्रणाली विषयीची एक डोळस

जाणीव ही जीवनमुल्यप्रणाली म्हणजे जीवनाचे महत्व सांगणारी आचार विचार प्रणालीच होय ? ही जीवन-विषयक आचार विचारासंबंधीची तीळस-जाण, दृष्टीकोन, भूमिका वा धारणा म्हणजे दलित जाणीव होय. या जीवनासंबंधीची ही जाणीव ही दलित समाजाची जाणीव असते.”

दलित जाणीव ही संघर्षाशी नाते असणारी क्रांतीकारी मानसिकता आहे. विषम व्यवस्थेखाली चिरडलेली माणसे केंद्र मागून जातिव्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह करणारी ही जाणीव आहे. या जाणीवेची प्रेरणा आंबेडकरी विचार आहे. लेखकांच्या टायी जर तत्वज्ञान नसेल तर त्याला शोषणाचा अर्थ कळणार नाही. असा या जाणीवे मागचा विचार आहे. त्यामुळे ही जाणीव अन्य लेखकांच्या जाणीवेपेक्षा वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण वाटते. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “दलितांमध्ये तेज आहे, नाही ती जाणीव ही जाणीव गुलामाला गुलामीची जाणीव करून देणारी आहे. ही केवळ एक मानसिकता नाही तर ती विचारगर्भ विद्रोही अवस्था आहे. दलित जाणीव ही दलित साहित्यातील महत्वाचे बीज आहे.

अभ्यासकांनी मांडलेल्या विचारांचा परामर्श घेतल्यावर हे स्पष्ट होते की, दलित साहित्य हे समाजातील जाणीवेचा प्रत्यय आणून देणारे साहित्य आहे. ही जाणीव दलित संवेदनशीलता दलित जीवन विषयक दृष्टीकोन व दलित मानसिकता स्विकारणारी जाणीव आहे. ही जाणीव व्यक्त केली व समाजकेंद्री अशा दोन्ही पातळीवर अविष्कृत होवू शकते. आशावादी दृष्टीकोनातून जीवन परिवर्तनाचा विचार दलित जाणीवेत केंद्रस्थानी असल्यामुळे ती सामाजिक बांधिलकी आहे आणि म्हणूनच दलित जाणीवही एका व्यक्तीच्या माध्यमातून जराशी अविष्कृत होत असली तरी ती जाणीव त्या

व्यक्तीपुरतीच मर्यादीत न राहता “स्व आणि स्वेतर समाजाला स्वतःच्या कवेत घेण्याचे सामर्थ्य दलित जाणीवेत आहे. शोषण विषयक जाणीव व शोषणाच्या निर्मूलनाचा विचार ही या जाणीवेची दोन अंगे आहेत. अशी ही दलित जाणीवच दलित साहित्याचा मुलभार आहे असे दिसून येते. दलित जाणीवा दलित ही समाजाच्या संघर्षाशी बांधलेली असून ती त्याला दलितपणातून मुक्त करून स्वतंत्र व सामाजिक समता प्रस्थापित करू पाहते. ही जाणीव सामाजिक जीवन वास्तवाचा जीवंत वेध घेते. माणसा-माणसात दुकळी निर्माण करणाऱ्या वाडमय व समाजमूल्यांच्या विरोधात बंड करून उठते.

दलित साहित्याच्या व्याख्यांच्या अनुषंगाने

दलित म्हणजे काय ? या प्रश्नांचा विचार करताना अनेक विचारवंतानी त्यांना जे समजले ते शब्दबद्ध केले आहे. सामान्यतः १९६५-६६ पासून दलित साहित्य हा शब्द वापरण्यात आल्याचे दिसून येते. तेव्हापासून दलित साहित्यावर अनेक चर्चासत्र घेण्यात आली त्यात दलित साहित्य म्हणजे काय? हे सांगण्याचे प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. मात्र यामध्ये एकमत असल्याचे दिसून येत नाही मत भिन्नता आढळते. अनेक लेखक समीक्षकांनी केलेले व्याख्या मधून दोन प्रमुख भूमिका घेतलेले आढळतात. त्यापैकी एक लेखकांच्या दलित तत्वाला महत्व न देता त्यातील दलित संवेदनशीलतेला व जाणीवेला प्राधान्य देणारी आहे. काहीनी दलित साहित्याची व्याख्या करताना आर्थिकतेला महत्व दिले आहे. अनेकांनी विद्रोही साहित्य म्हणजे दलित साहित्य अशी व्याख्या केली आहे.

(१) डॉ. यशवंत मनोहर :-

डॉ. यशवंत मनोहर दलित साहित्यविषयी आपली भूमिका मांडताना म्हणतात की “दलित साहित्य हे वर्णवळीचे वर्गबळीचे आहे हे साहित्य डॉ. बाबासाहेबांच्या वाणीचा वाडमयीन वणवा आहे. संस्कृतीने ज्याची पोटे आणि मने उपाशी ठेवली त्या उपेक्षितांच्या हृदयाचे मेंदूचे हे जीवंत ललित आकार आहेत या साहित्याच्या पोटी एक मानवी केडी सुवर्णयुगाचा गर्भ वादळी निकराने वाढतो आहे.” (१२)

(२) वामन इंगळे :-

दलित साहित्याची व्याख्या करताना वामन इंगळे म्हणतात की, हिंदू धर्मातील रुढीनी ज्यांना जन्मजात अस्पृश्यता दिली आहे अशा अस्पृश्यांनी आपल्यावरील या जन्मसिध्द कनिष्ठत्वाच्या विरुध्द आवाज ज्या साहित्यात उठविलेला आहे हे साहित्य दलित साहित्य होय. (१३)

(३) डॉ. सदा कऱ्हाडे :-

दलित साहित्याविषयी भूमिका मांडतात की, “अर्थिकदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या मिळून एक सर्वसमावेशक दलित वर्ग मानता येईल त्यात कामगार, शेतमजूर उपजिविकेसाठी असणारे आणि अस्पृश्यही येतील. ज्यांची पिळवणूक होते ते दलित” (१४)

सदा कऱ्हाडेचा दलित साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा अत्यंत व्यापक आहे अर्थिक समाजिक दृष्ट्या मागासलेल्यांना ते दलित संबोधतात.

(४) शरदचंद्र मुक्तिबोध

“दलित वाङ्मय म्हणजे दलितोद्वाराचे वाङ्मय नव्हे. माटयांचे वाङ्मय किंवा खांडेकरांच्या “दोनमने” कांदबरीचा नायकही दलित आहे. त्यात लेखक वरिष्ठ वर्गाचा असून तो कनिष्ठ वर्गाकडे अनुकंपच्या दृष्टीने पाहतो. हे दलित वाङ्मय नव्हे किंवा दलित लोकांनी निर्माण केलेले दलित साहित्य नव्हे दलित असणे, जाणीव असणे हे भिन्न आहे. दलित जाणीवेतून जीवनाविषयक जे वाङ्मय निर्माण होते ते दलित वाङ्मय”(१५) दलित जाणीवा हे या साहित्यात महत्वाची आहे. अस्पृश्यता दास्य विषमता दुःख यांच्याशी वर साधणारी ती जाणीव आहे. वंश, वर्ण, जाती श्रेष्ठत्वाला कसून विरोध करणारी ती जाणीव हे अशी जाणीव दलितेर लेखकांना असू शकेल का आली तसे असेल तर ही जाणीव दलित आहे असे का म्हणायचे म्हणजेच दलित लेखकांची जाणीव ही अन्य वर्णीय लेखकांच्या जाणीवेपेक्षा भिन्न स्वरूपाची आहे.दलितांच्या वाटयाला आलेले दुःख अन्य लेखकांपेक्षा निश्चितच निराळे असते असे मुक्तिबोधाना वाटते व ते बरोबर आहे.

(५) डॉ. म. ना. वानखेडे (दलित साहित्याचे प्रमुख प्रवर्तक)

दलित साहित्य म्हणजे काय ? हे स्पष्ट करताना म्हणतात, “दलित लेखकांनी दलिताविषयी निर्माण केलेले प्रक्षोभक विद्रोही साहित्य होय.”(१६) दलित साहित्याकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टीकोन सामाजिक आहे त्याच्या व्याख्येमध्ये जन्मजात दलित तत्वाला विशेष महत्व देणारी आहे. याहूनही या साहित्यातून व्यक्त होणारा विद्रोह अस्पृश्यता रुढी परंपरा यांच्या विरुद्ध आहे. असे त्यांनी व्यक्त केले आहे.

(६) बाबुराव बागूल :

“माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार करणारे माणसाला महान करणारे वंश, धर्म, जाती क्षेष्टत्वाला विरोध करणारे जे साहित्य ते दलित साहित्य.” एके ठिकाणी आपले मत मांडताना म्हणतात.

“जो जो या समाज रचने विरुद्ध आणि सांस्कृतिक व्युहाविरुद्ध लढणारा दृष्टीकोन घेवून साहित्य निर्मिती करील आणि चुकलेल्या समाजाला वाटेवर आणील तो तो दलित साहित्यातील असेल आणि त्याचे साहित्य दलितांच्या दृष्टीकोनातून लिहीलेले असते.” (१७) बाबुराव बागूलांच्याकडे दलित साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन अत्यंत व्यापक होता. डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराबरोबरच मार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव त्याच्यावर आहे. दलित साहित्य हिंदू धर्म संस्कृतीला नकार देते. मानसाला महान मानते. माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार करते. समानतेची शिकवण देते व माणसामाणसात वैरभाव न पसरविता प्रेमभाव निर्माण करते असे म्हटले आहे समाज रचनेविरुद्ध सांस्कृतिक पध्दती विरुद्ध लढण्याचा दृष्टीकोन हे साहित्य निर्माण करेल असा विश्वास ही ते व्यक्त करतात.

(७) गं. बा. सरदार (महाराष्ट्रातील जेष्ठ समिक्षक)

“दलित वाङ्मयाची निर्मिती सामाजिक दृष्टीने अत्यंत महत्वाची घटना असून या वाङ्मयाचा आशय मराठी साहित्याच्या अभ्यासकांनी तत्परतेने जाणून घेतला पाहिजे.”(१८).

दलितसाहित्याचा लढा हा समाजातील एक मोठा लढ्याचा भाग आहे. तो मनुष्यत्वाची विटंबना नाहीशी करून मानवता प्रस्तावित करू शकेल. किंबहुना समाज

परिवर्तनाच्या चळवळीला एक वेगळे वळण लागू शकेल, असा विश्वास ही त्यांनी व्यक्त केला आहे.

(८) ताराचंद्र खांडेकर :-

दलित साहित्याचे स्वरूप सांगताना लिहितात की “केवळ महार किंवा बौध्दांचे हे साहित्य नाही तर दलितपणाला विश्वात्मक प्रेरणा आहे. दलित साहित्याला आर्थिक नव्हे तर सामाजिक अधिष्ठान आहे. दलित साहित्य हे सामाजिक जाणीवेचा प्रत्यय आणून देणारे आहे.(१९)

दलित साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन अत्यंत व्यापक आहे, खांडेकरांच्या मते दलित साहित्य सामाजिकतेचा प्रत्यय आणून देते व या साहित्याला सामाजिकतेबरोबर आर्थिकतेचे अधिष्ठान आहे असे वाटते.

(९) राजा ढाले :-

केवळ बौध्द अथवा मागासवर्गियच नव्हे, तर जे जे पिळले गेलेले असे श्रमजीवी आहेत. ते दलित म्हणल्यामुळे अन्याय होतो असे राजा ढाले यांना वाटते.” (२०)

(१०) डॉ. वि. स. जोग :-

“हिंदू धर्मातील रुढीनी ज्यांना जन्माजात अस्पृश्यता दिली आहे अशा अस्पृश्यांनी आपल्या वरील व जन्मसिध्द कनिष्ठत्वाच्या अन्यायाविरुध्द आवाज ज्या साहित्यात उठविला आहे. हे साहित्य दलित होय.”(२१)

(११) नामदेव ढसाळ :-

“दलित म्हणजे अनुसुचित जाती जमाती, बौध्द कष्टकरी जनता कामगार भूमिहीन शेतमजूर गरीब शेतकरी भटक्या जमाती, आदीवासी इ. होय.” (२२) नामदेव ढसाळ दलित साहित्याकडे अत्यंत व्यापक दृष्टीकोनातून पाहतात त्यांच्या या व्याख्येने आपल्यापुढे दलित वर्गाचे साधारणपणे एक चित्र स्पष्ट होते.

(१२) प्रा. नरहर कुरुंदकर :

“दलित साहित्य ही केवळ वाडमय चळवळ समजत नाही तर ती एक जीवन दृष्टी आहे असे मानतो प्रत्येक मानवाला स्वातंत्र्य प्रतिष्ठा आणि भीती शुन्य सुरक्षितता मिळाली पाहिजे. अशा भूमिकेवरून निर्माण झालेली एक जीवनदृष्टी वाडमयात अभिव्यक्त आहे त्याला मी दलित साहित्य मानतो.” (२३)

नरहर कुरुंदकरांना दलित साहित्य जीवन निष्ठ वाटते व ते साहित्य अस्पृश्यांना मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी झगडले असे वाटते.

१३) प्रा. केशव मेश्राम :

दलित साहित्यासंबंधी केशव मेश्राम म्हणतात, “हजारो वर्षे ज्यांच्यावर अन्याय होत गेलेला आहे अशा अस्पृश्यांनाच दलित हा शब्द लावावा आणि याच वर्गातील साहित्यिकांनी लिहीलेल्या लिखाणास दलित साहित्य ही संज्ञा द्यावी.”

केशव मेश्रामानी दलितांनी दलितांसाठी लिहीलेल्या लेखनालाच दलित साहित्य म्हणावे असे म्हटले आहे. मात्र गेल्या पंचविस वर्षात दलित साहित्यात घडलेली स्थित्यंतरे पाहून त्यांना आज आपली ही व्याख्या अपूरी वाटते दलित साहित्य ही

कृतिशील परिवर्तनाची प्रेरणा आहे. व दलित साहित्य हे आंतरिक जीवनातील ताणतणावे घेवून आले असल्याने त्याचा निराळपणा मानावाच लागेल असे वाटते.

तात्पर्य :-

शुद्रांवर आणि स्त्रियांवर पिढ्यांनपिढ्या अन्याय होत आले. एखाद्या शुद्राने किंवा एखाद्या स्त्रीने आपल्यावर व्यक्तिगत झालेला अन्याय जर साहित्य कृतीतून मांडला तर ते व्यक्तिगत ठरत नाही. तो त्या त्या समाजाचे समूहाचे प्रतिनिधीत्व करतो त्याच्या व्यथा वेदना संबंधीत समूहाच्या किंवा समाजाच्या सार्वत्रिक असतात आपल्यावर समाजाकडून झालेल्या अन्याय अत्याचाराच्या अनुषंगाने वस्तुनिष्ठ अगर कल्पिताच्या अंगाने जी साहित्य निर्मिती होते त्यास दलित साहित्य समजावे (उदा. कोण म्हणतं टक्का दिला (नाटक) - संजय पवार)

दलित साहित्याचे स्वरूप :

“दलित कोण ? या प्रश्नाची उत्तरे निरनिराळ्या रितीने देणाऱ्या विचारधारा आहेत पण दलित साहित्य म्हणजे विद्रोहाचा जाणिवपूर्वक उद्घोष करणारे साहित्य असा विचार सर्वांनी वारंवार मांडला आहे. मराठी साहित्यातील दिलीप चित्रे वगैरे साहित्यिक बंडाची जी भाषा बोलतात ती व दलित लेखकांच्या बंडाच्या जाणिवात फरक आहे.” हे डॉ. म. ना. वानखेडे यांनी स्पष्ट केलेले आहे. आणि हे सत्यच आहे की, दलित लेखकांची बंडखोरी त्यांनी व्यक्त केलेला विद्रोह अन्याया विरुद्ध आहे. सर्वांनी केलेल्या तत्वाविरुद्ध आहे. पण हा विद्रोहाचे नीट आकलन न झाल्यानेच डॉ. भिमराव कुलकर्णी “दलित साहित्यातील या पिडीचा व संतापाला “खोडा व उरबडवा” असे म्हणताना दिसतात.” तर प्रा. विद्याधर पुंडलिक या विद्रोही दलित साहित्याबद्दल

बोलताना म्हणतात, “जे साहित्य चिडीवर आधारित असते ते अल्पजीवी असते.” पण हा केवळ एका उपेक्षित जमातीचा प्रक्षोभ नव्हे आणि तो आला तसा एक दिवस अचानक संपेल अशा भ्रमात कुणी राहु नये कोणतीही जाणीव मग ती चिडीची असो, संतापाची असो ती खरीखूरी तर झपाटून टाकते.

ज्याच्यावर अन्याय झाला आहे तेथे विद्रोहाचा जन्म होतो. दलितांना या वर्गातील जीवन नकोसे केले. अन्याय आणि अत्याचार यांच्याशिवाय दलितांच्या वाट्याला काही आलेले नाही. सवर्णांनी त्यांना माणूस म्हणून जगू दिले नाही सामाजिक अन्याय जुलूम भेदाभेद आणि आर्थिक शोषण यांचा अनुभव या वर्गाला आलेला आहे. आणि म्हणून त्यांनी विद्रोहाची भूमिका घेतली. अन्याय वेदना सहन करणाऱ्याचा दलित वर्गातून विद्रोहाच्या ठिणग्या पेटल्या. दलित साहित्य क्रांतीचा पुरस्कार करू लागले. कोणीही दलित लेखकांच्या विद्रोह निराळा आपण माणूस आहोत आणि माणसाचे सारे हक्क आपल्याला मिळायला हवेत या जाणीवेतून हा विद्रोह जन्माला आलेला आहे. ज्यांना माणसासारखे मानाने जगणे कठीण झाले आहे त्यांच्या साहित्यात विद्रोहाशिवाय दुसरे काय असणार”? बाबूराव बागूल सांगतात डॉ. भालचंद्र म्हणतात की, “माणसाच्या शत्रुंशी माणसाला कमी लेखणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध हा विद्रोह आहे मानवते विषयीच्या करुणेच्या पोटी जीवनावरील प्रेमापोटी हा विद्रोह जमलेला आहे.”(२४) म्हणून जग बदलून टाकायचे असेल तर माणसाची प्रवृत्ती वर्तन बदलले पाहिजे. नवा माणूस निर्माण झाला पाहिजे आणि नवा माणूस निर्मिण्यासाठी सम्यक क्रांतीची जरूरी आहे. या सम्यक क्रांतीसाठी विद्रोह अवतरला आहे.

विद्रोही दलित साहित्याने समाज परिवर्तन हे प्रयोजन मानले आहे. माणूस हाच साहित्याचा कौटुंबिक म्हणून दलित लेखकाला वाटते की, “माणसाला माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे. त्यांच्यातील महानतेच्या विकासाला सर्व दिशा मोकळ्या झाल्या पाहिजेत. त्यासाठी दलित लेखकाला विद्रोहाच्या वाटेने जावे लागते. दलित लेखकांचा विद्रोह विशिष्ट व्यक्तीविरुद्ध वा जमाती विरुद्ध नाहीतर हा विद्रोह ही बंडखोरी स्वत्व शोधासाठी आहे. प्रतिगामी प्रवृत्तीविरुद्ध हा विद्रोह आहे. ही वर्णव्यवस्था मानणाऱ्या धर्माविरुद्ध आहे. माणूसकीचे हक्क नाकारणाऱ्या समाजाविरुद्ध आत्याचाराविरुद्ध आहे. विद्रोह हेच दलित साहित्याचे प्रकृति वैशिष्ट्ये आहे.” असे डॉ. म. ना. वानखेडे प्रतिपादन करतात. दलित साहित्य म्हणजे दलित लेखकांनी दलितांविषयी निर्माण केलेले प्रक्षोभ विद्रोही साहित्य दलितांना समाजापासून विमुक्त व्हावयाचे नाही. समाजात राहून समाजातील दोष दुर करावयाचे आहेत विद्रोहाच्या प्रतिक्रिया जीवंत लेखक करतो. त्या विद्रोहाच्या चक्राचे परिवर्तन निष्क्रीय लेखक करू शकणार नाही. तर क्रियाशिल लेखक ते करू शकेल. दलित लेखकांने मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा स्विकारली आहे. हे एक मूल्य आहे.

विद्रोही भावना अनेक कवितातून व्यक्त होत आहेत. त्या कवितामध्ये नव्या जीवनाची स्वप्ने पाहण्यासाठी हा विद्रोह आहे. विद्रोही साहित्या मागची दुहेरी कार्यप्रणाली लक्षात घेण्यास प्रा. रा. ग. जाधव यांनी व्यक्त केलेले विचार महत्वाचे आहेत. ते म्हणतात, “विद्रोही साहित्यातील शब्दांना एकाचवेळी दोन संदर्भ असतात. या संदर्भांच्या तनावामधून त्याचा आशय रुपास आलेला असतो. आत्मविष्कार आणि समाज परिवर्तन अशा दोन उद्दिष्टांनी व्यक्त झालेल्या या दलित साहित्याच्या मराठी संस्कृतीला उन्नत करण्याची शक्ती आहे.”(२५) आजच्या दलित कवितेतून जे दुःखाचे वास्तव प्रकट

केलेले आहे, दलितांच्या कविता ही तरुण व जागत्या संवेदनशील मनाची रसरसती कविता आहे.

दलित साहित्यामध्ये येणारा प्रक्षोभ हा परिहार्य आहे. जुनी अन्यायकारक रचना मोडल्याशिवाय व्यक्तिगत जीवन विकासाला वळण लागणार नाही. असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे. सर्व कला परिवर्तनाची इच्छा करित असलेले दलित वाङ्मय हे एकसुरी आक्रोश करते असे म्हणणे बरोबर होणार नाही. येथिल दलितांना प्रथम माणूस म्हणून जगण्याचे हक्क मिळवायचे होते. राजकीय सामाजिक आणि आर्थिक मुक्ती मिळविणे हे तर दलितांचे दृष्टीने कित्येक योजने दूर होते असे दिसते. दलित साहित्य आद्य चर्चामध्ये प्रा. मं. पू. रेगे म्हणतात, “जर भारतीय समाजाची पुर्नघटना व्हावयाची असेल तर हा कालखंड विद्रोहाचा राहिला पाहिजे.” असे म्हणणे लक्षणिय आहे.

दलित कवितेला अन्याविरुध्द अत्याचाराविरुध्द छळाविरुध्द सतत आवाज उठवावा लागतो. तसे पाहिले तर पांढरपेशा मध्यमवर्गीय कवींना अन्यायाची अत्याचाराची झळ पोहोचलेली नाही. त्यांना दलित आक्रोश थांबवावा, आवरावा असे म्हणण्याचा काही अधिकार आहे काय ? दलितांची जन्मव्याकुळ कविता ज्वालामुखीसारखी उफालून येणार. आपल्या शब्दाशब्दातून उत्थानाची वादळे घोंगावत ठेवणारच. चिडलेल्या, दडवलेल्या, नाकारलेल्या समाजाचे दुःख सांगत संताप व्यक्त करित शिवाय शिव्याशाप देत आग ओकत दलित कविता जन्माला आली. तेव्हा या कवितेला आक्रस्थाळी अशी विशेषणे लावून हिणवणे योग्य नाही. गो. म. कुलकर्णी म्हणतात, “ज्या प्रमाणे विद्रोही कविता साहित्य कलादृष्ट्या प्रभावी आहे कारण तिच्या नसानसातून खेळणारे रसायन सुसंगत जीवनाचे गाणे गाते म्हणून ती निव्वळ अद्रेक रूप उरत नाही. विश्वाच्या

कानाकोपन्यात विखुरलेल्या आजपर्यंत प्रकट न झालेल्या आवाज तिच्यातून उमटतो अभिव्यक्तिचे अनेक रंग तिच्यात आहेत.”(२६)

दलित कवितेत व्यक्त झालेली जाणीव ही प्राधान्याने संवर्गाविरुद्ध बंड करणारी आहे. का प्राधान्याने माणूसपणाचा हक्क मागणारी आहे. असा प्रश्न निर्माण होतो. ती कविता माणासासाठी आहे. संवर्गाविरुद्ध चिड, संताप, विद्रोह ह्या साहित्यात जरूर आहे परंतु या सामाजिक विकृतीवर नेमकेपणाने बोट ठेवता ठेवता हा रोग दलित लेखकाला दूर करावयाचा आहे. हे करित असताना कलावंताची भूमिकाही ती पूर्णपणे टाळू शकलेला नाही. हे लक्षात घेतले पाहिजे दलित कविता ही सामाजिक क्रांतिचे साधन म्हणून प्रकटली आहे ही उत्कृष्ट प्रभावी आहे साहित्य हे क्रांतीचे साहित्य आहे असे मानता मानता शेवटी ती एक कला आहे आणि कलेचे क्षेत्र विविध प्रकारच्या तटबंधां मोडून टाकणारे असते.

दलित साहित्याची भूमिका सांगताना विद्रोहाच्या जोडीला नकार हे तत्व सांगितले जाते. आज दलित साहित्य काही नकारात आहे. कारण त्यांनी अमोल असे स्विकारले आहे. माणूस हा सर्वश्रेष्ठ आहे त्याची प्रतिष्ठा सर्वोच्च मुल्य आहे. हे दलित साहित्याने स्विकारले आहे इतिहासाने आपल्यासाठी अंधार दिला म्हणूनच आमच्या साहित्यात नकाराण्याची भाषा आली असा त्यांचा दावा आहे. आणि खरोखरच या समाजाने दलितांना अंधार आणि अंधारच दिला आहे. समाजाने त्यांना अशा बऱ्याच गोष्टी दिल्या आहेत की, ज्या नाकारल्या शिवाय हे दलित माणूस म्हणून जगू शकणार नाही.

दलित साहित्याला प्रस्थापित परंपरा, रुढी, चालीरिती, मान्य नाहीत. जुन्या रुढी परंपरेचा धिक्कार करते दलित साहित्यातील हिंदू धर्म ग्रंथातील परंपरावाद चातुर्वर्ण्य जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता मान्य नाही. त्याविरुद्ध दलित साहित्य विद्रोही भूमिका घेते ते मनुस्मृती मानत नाहीत तर भिमस्मृती मानते आणि म्हणूनच संतपरंपरा श्रुतीस्मृतीची शिकवणूक आपल्या मोठ्या अभंगातून जपणाऱ्या संत परंपरेला ते नाकारते त्याच्या परंपरागत शिकवणूकीला धिक्कार करते मराठी साहित्यात गेल्या सातशे-आठशे वर्षात विपूल निर्मिती झाली आणि होत आहे. पण या सर्वात उपेक्षित समाजात जगण्या-मरण्याची साहित्यात कुणीही दखल घेतली नाही. मराठी संत, पंडीत, शाहीरी आणि त्यानंतर निर्माण झालेला कवी लक्षात घेतले तर अस्पृश्यांच्या दुःखाला या साहित्यात स्थान मिळाले नाही सारे साहित्य विशिष्ट वर्गासाठी निर्माण झाले एखादे केशवसुत एखादे माटे उपेक्षितांच्या अंतरंगाचे दर्शन घडवितात. मराठी साहित्यात दलित वर्गाला स्थान नव्हते, दखलही घेतली नव्हती त्यांच्या वेदनाचा पडसाद आमच्या साहित्यात उमटला नव्हता. दलितांच्या व्यथांची दखल कोणी घेतली नाही. म्हणून दलित साहित्याचे एक प्रमुख समर्थक डॉ. म. ना. वानखेडे असे विचारतात की, “दलितांनी वाचावे, आपले मानावे असे आहे तरी काय वाडमयात? मराठी साहित्य म्हणजे दलितांच्या दृष्टीने मृगजळच आहे. आणि म्हणून दलित साहित्य ही मराठी साहित्याची परंपरा नाकारते हे मराठी वाडमय त्यांना नाकारावेसे वाटते. बाबुराव बांगुलानी अगदी ठामपणे मराठी साहित्याची परंपरा ही आमची परंपरा नव्हे असे म्हटले आहे.”

“मराठी साहित्य हे मुख्यतः ब्राह्मणी साहित्य असून त्यावर वर्णव्यवस्थेचा प्रभाव आहे त्यामुळे सामाजिक मंथनाचे परिस्फोटाचे स्फोटक समस्यांचे आकलन त्यात होत नाही. दलितांना ते साहित्य आपले वाटत नाही.” असे आपले म्हणणे दा. ता.

रुपवते यांनी नोंदवले आहे. दलित साहित्याने रुढी परंपरा नाकारल्या आहेत. त्यातून त्यांनी आपल्या स्वतःचे असे साहित्य निर्माण केले आहे असे डॉ. भालचंद्र फडके म्हणतात की “ती नाकारणार आहे जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था तो नाकारणार आहे त्याला बांधून ठेवणारी अस्पृश्यता तो नाकारणार आहे धर्मसत्ता, धनिकसत्ता गुलामीत अडकवणारी हितसंबंधीची सत्ता तो नाकारणार आहे. माणसाला नष्ट करणारी हिंसक प्रवृत्ती तो नाकारणार आहे माणसाला पंगू करणाऱ्या अंधश्रद्धा ती नाकारणार आहे. पारंपारिक तटबंदी आणि जुन्या जळमटलेल्या विद्या तो नाकारणार आहे अत्याचार दडपशाही वशिलेबाजी आणि स्वार्थी संधीसाधुपणा तो नाकारणार आहे मराठी वाङ्मयातील दुष्ट परंपरा ती नाकारणार आहे, हिंदू धर्मातील पुराणकथा (Myth) कोता कर्मठपणा तो नाकारणार आहे सरंजामशाही आणि पुरोहितशाही.”(२७) दलित साहित्याच्या या नकारामागची भूमिका काय असावी असा प्रश्न मनात उभा राहतो त्यावर त्यांनी मात करून नव्या मुल्यधिष्ठित समाज रचनेवर भर दिला आहे. त्यासाठी तो अन्याय दारिद्र्य पिळवणूक नकारीत जाईल आणि एक बंदिस्त समाज निर्माण न करता खुला समाज निर्माण करील या नकारात्मक भूमिकेत दलित साहित्याला विशेषतः दलित कवितेला एक तीव्र धार प्राप्त करून दिली आहे. दलित कवितेतून प्रकट होणाऱ्या जीवननिष्ठेचा हा नकार म्हणजे एक विभाज्य भागच आहे.

दलित साहित्यिकांनी नकारात्मक भूमिका मांडली आहे. त्यात बाळकृष्ण कवठेकर यांनी आपले विचार व्यक्त केले आहे. “नकार देण्याच्या या सान्या प्रकारातील विनोद हा की, पांढरपेशाच्या संस्कृतीचा आणि साहित्याचा निषेध करणारे त्याला नकार देणारे बहुसंख्य दलित साहित्यिक शहरी आहेत. पांढरपेशासारखे जीवन जगणारे आणि वृत्तीने

जवळपास पांढरपेशेच झालेले असे आहेत त्यांनी संस्कृती आणि साहित्य यांनी पांढरपेशाचे म्हणून नकार देणे ही गोष्ट विनोदी व उपेक्षणीय मानलीच पाहिजे.”(२८) कवठेकरांच्या या मतात काही अंशानी तथ्य असेल तरी कालखंडाच्या बदलामुळे यांत्रिकीकरणामुळे शहरात माणसात बाह्य बदल झाले. पण माणसाच्या अंतकरणात बदल झाले नाहीत. दलित लेखक वर दिसायला पांढरपेशी दिसत असला तरी त्यांची मुळे गावाच्या मातीतच खोलवर रुजलेली आहेत. आणि गावची माती अजुन बदललेली नाही. ही गोष्ट मात्र त्यांनी जाणून घेतलेली दिसत नाही. आज दलित साहित्य काही नाकारीत आहे. कारण त्यांने काही अमोल असे स्विकारले आहे. माणूस सर्वश्रेष्ठ आहे. माणसाने माणूस म्हणून जगणे आणि जगू दिले म्हणजे मानवतावाद दलित साहित्यांनी ही भूमिका समजून उमजून स्विकारली आहे. म्हणून ते नुसत्या दलितांचे नव्हे तर समग्र भावनचे साहित्य बनले आहे. दलित साहित्याने वर्णव्यवस्था नाकारली असली तरी या साहित्याने माणूस महान आहे हे सुत्र स्विकारले आहे. दलित साहित्य माणसाला केंद्रबिंदू मानते आज माणसाचे अंतर विश्व व बाह्य विश्व उध्वस्त होत आहे. म्हणून त्याच्या मनात अगतिक आहोत, आपण असहाय्य आहोत, एकाकी आहोत अशी एक भावना रुजत आहे. या विश्वातून माणसाला बाहेर काढण्यासाठी दलित साहित्य धडपडते आहे कालच्या आणि आजच्या अंशात मी साठी दलित साहित्य माणसाचे गाणे गाते आहे. माणूसकीचे मोल स्पष्ट करते आहे.

प्रा. श्री. नेरुरकर म्हणतात, “दलित साहित्याची चळवळ ही एक ठाम सक्रिय व सर्वनात्मक नकार वादातून निर्माण झाली आहे.” दलित साहित्याची बांधिलकी मनुष्याची, मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा मानणाऱ्या तत्वप्रणालीशी आहे. दलित साहित्यिकांना

फक्त अस्पृश्यांची मुक्ती हवी आहे. असा जो आक्षेप घेतला जातो तो चुकीचा आहे. त्यांना मुक्ती हवी आहे ती मानवाचे अवमुल्यान करणाऱ्या अस्पृश्यतेपासून आली त्या अस्पृश्यतेला जन्म देणाऱ्या वर्ण पातळीवर हवेत. आर्थिक प्रश्नापेक्षा माणूस म्हणून जगण्याचे मूलभूत अधिकार देणार की नाही हा प्रश्न आम्हाला महत्वाचा वाटतो असं दया पवार म्हणतात. दलित साहित्याची बांधिलकी विशिष्ट व्यक्तिशी नाही ती माणसाला श्रेष्ठ मानणाऱ्या विचारांशी आहे.

दलित साहित्य त्याच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे माणूसकीच्या मुक्तीचा आवाज उठवत आहे. दलितांच्या तळागाळातील जीवनातील दुःखाच्या मुक्तीबरोबर आशा आकांक्षाही दलित साहित्यात दिसतात दलित साहित्यात जीवनाचा प्रवाह दुथडी भरून वाहत आहे. दलित साहित्य आपल्या अस्थिरतेचा शोध घेत आहे दलित साहित्य दलितांच्या दास्यमय जीवनातील दुःखाच्या वेदना सांगत आहे. आणि दुःखी जीवनातील वेदनांची चिडून संतप्त होवून हिंदू धर्माविरुद्ध ग्रयाविरुद्ध उच्चनिच्च जाती व्यवस्थेविरुद्ध आपला आवाज विद्रोही आवाज उठवित आहेत दलित साहित्य आशावादी साहित्य आहे. समतेचा नवसमाज निर्माण करण्याची त्यांची आकांक्षा आहे. दलित साहित्यात अशी वेगळी अंतर्मनातील सामाजिक जाणीव वेगळी माणूसकीचा आशय डॉ. आंबेडकरी प्रेरणांनी भरलेला आहे. म्हणूनच दलित साहित्य आपला वेगळ्याच जीवन अनुभवाचे वेगळ्या शैलीत वेगळ्या भाषेत प्रत्यकारी दर्शन घडत आहे. दलित साहित्य हे सामाजिक बांधिलकी असलेले मानवतावादी आहे. परिवर्तनाचा पुरस्कार करणारे विज्ञान निष्ठ साहित्य आहे आणि या साहित्यातून व्यक्त होणारा विचार हा माणूसकीच्या हक्कासाठीचा असल्याने मानवता हे दलित साहित्यातील वैशिष्ट्ये आहे.

साहित्य कोणतेही असो ते विशिष्ट काळाचे विशिष्ट समाजाचे प्रतिबिंब असते अपत्य असते काळ बदलतो. समाज बदलतो त्या न्यायाने साहित्याचे स्वरूप बदलत जाते. दलित साहित्य विशिष्ट काळात विशिष्ट सामाजिक राजकिय धार्मिक सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर निर्माण झाले आहे. त्याचा प्रचंड स्रोत निर्माण झाला. काळ पुढे सरकतोय समाज बदलतोय. कायदा-राजकारण याचे समग्र समाज अमूलाग्र बदलतोय. पर्यायाने दलित जीवन स्त्रीजीवन बदलतेय या बदलत्या जीवनाचे साहित्यात अविष्कारण होताना दलित साहित्याच्या प्रेरणा निकष तेच राहणार का ? बदलणार तर कोणत्या अंगाने ? त्यातील विद्रोह बदलणार का ? विद्रोह ही दलित साहित्याची मूळप्रेरणा मानली जाते. ती कोणता विद्रोह प्रस्फुटीत करेल ? हे अनेक प्रश्न आजच्या संक्रमणाच्या वळणावर आकार घेवू लागले आहेत.

संदर्भ सूची

- १) कुंभोजकर (डॉ.) ललिता - दलित कविता एक दर्शन - प्रथमावृत्ती १९९४ पृष्ठ-१२
- २) लिंबाळे शरण कुमार - भारतीय दलित पेंथर प्रचार प्रकाशन १९९२ पृष्ठ ९६,९७
- ३) संपादक - खेडकर (प्रा.) सौ. भारती व दास (प्रा.) राजेंद्र आक्रोश वेदनांचा (दलित आत्मकथा : सामाजिक व सांस्कृतिक चिकित्सा - पृष्ठ - १
- ४) जोग (डॉ.) वि. स. - मार्क्सवाद आणि दलित साहित्य पहिली आवृत्ती पार्श्वभूमी पृष्ठ-३
- ५) बागुल बाबुराव - एक मुलाखत माय-मराठी, दलित साहित्य, विशेषांक १९७५
- ६) खांडेकर ताराचंद्र - अस्मितादर्श जाने - फेब्रु - मार्च १९७६ औरंगाबाद
- ७) मेश्राम (डॉ.) योगेंद्र - दलित साहित्य जेव्हा चळवळ बनते दलित साहित्यातील विद्रोह संपला आहे काय ? प्रकाशक - सौ. नंदिनी ततु गवळी-कोल्हापूर १९९७ पृष्ठ३१-३२
- ८) बागुल बाबुराव - एक मुलाखत माय-मराठी दलित साहित्य विशेषांक १९७५
- ९) मनोहर यशवंत - दलित साहित्य सिध्दांत आणि स्वरूप प्रबोधन प्रकाशन औरंगाबाद १९७८
- १०) खरात शंकरराव - दलित वाङ्मय प्रेरणा आणि प्रवृत्ती इनामदार बंधू प्रकाशन पुणे १९७८ पृष्ठ ११९
- ११) मांडे प्रभाकर - दलित साहित्याचे निराळेपण पाश प्रकाशन औरंगाबाद १९७९ पृष्ठ ७९
- १२) मनोहर (डॉ.) यशवंत - दलित साहित्य सिध्दांत आणि स्वरूप प्रबोधन प्रकाशन औरंगाबाद १९७८ पृष्ठ १
- १३) इंगळे वामन - दलित मुक्ति लढा आणि दलित साहित्य कालचक्र प्रकाशन औरंगाबाद १९७९ पृष्ठ १

- १४) कऱ्हाडे (डॉ.) सदा - दलित साहित्याच्या निमित्ताने सत्यकथा जुलै १९७० पृ.६८
- १५) मुक्तीबोध शरदचंद्र - दलित साहित्य सिंहगर्जना साप्ताहिक यवतमाळ
जाने. १९७६ पृष्ठ ३२
- १६) वानखेडे (डॉ.) म. ना. - प्रस्तावना सुड दूसरी आवृत्ती मुंबई लोकवाडमय ग्रह
प्रकाशन १९९१ पृष्ठ ७
- १७) बागुल बाबुराव - जेव्हा मी जात चोरली प्रस्तावना अभिनव प्रकाशन मुंबई - १९७६
- १८) सरदार गं. भा. - दलित साहित्य अस्मितादर्शक (ऑनोडी) १९७५ पृष्ठ ४
- १९) खांडेकर ताराचंद्र - अस्मितादर्श जान. फेब्रु मार्च १९७६ औरंगाबाद पुष्ठ ३३
- २०) ढाले राजा - नाकेबंदी ज. वि. पवार मुक्त छंद प्रकाशन १९७६ प्रस्तावना पृ.१६
- २१) जोग (डॉ.) वि. म. - पार्श्वभूमी मार्क्सवाद आणि दलित साहित्य संबोधी प्रकाशन
मुंबई १९८५ पृष्ठ १४
- २२) ढसाळ नामदेव - आम्ही दिवाळी अंक मुंबई १९७३ पृष्ठ ७७
- २३) कुसुंदकर (प्रा.) नरहर - निकाय दिवाळी अंक १९७६ पृष्ठ ५९
- २४) फडके भालचंद्र - दलित साहित्य वेदना व विद्रोह श्री विद्या प्रकाशन पुणे डिसेंबर
१९७७ पृष्ठ ६८
- २५) जाधव रा. ग. - निळी पहाट श्री. विद्या प्रकाशन पुणे एप्रिल १९७९
- २६) कुलकर्णी गो. म. - साहित्य दलित आणि ललित नुतन प्रकाशन पुणे ऑगस्ट १९७७
पृष्ठ १९ ते २९
- २७) फडके भालचंद्र - दलित साहित्य वेदना व विद्रोह श्री विद्या प्रकाशन पुणे डिसेंबर
१९७७ पृष्ठ ७२-७३
- २८) कवठेकर बाळकृष्ण - दलित साहित्य एक अकलन वाडमयीन चर्चा आणि चिकीत्सा
नवसाहित्य प्रकाशन वेळगाव ऑगस्ट १९७६ पृष्ठ १६